पं. व. टि.

इदानीं परमात्मनः स्वरूपमाह परमात्मेति तस्य भोग्यरूपतापत्तिप्रकारमाह तादात्म्यमिति
नामरूपकल्पनाधिष्ठानत्वेन तत्तादात्म्यप्राप्य भोग्यमित्युच्यत इत्यर्थः भोक्तृताप्रभावकारण
माह नहि विवेक इति नाम्याप्यशरीरत्रयजगद्रूपाविवेके भेदज्ञाने सतीति नो भयं भोक्तृभोग्य
रूपतास्यादित्यर्थः ७ उक्तमर्थं विवृणोति भोग्यमिति कश्चिन्नाशरीरकोज्वर इत्याशंक्य

परमात्मा सच्चिदानंदस्तादात्म्यं नामरूपयोः गतो भोग्यत्वमापन्नस्तद्विवेके ततो भयं ७
भोग्यमिच्छन्भोक्तुरर्थं शरीरमनुसंज्वरेत् ज्वरास्त्रिषु शरीरेषु स्थिता न त्वात्मनो ज्वराः
८ आधयो व्याधयस्तेषु स्थूलदेहे स्थिता ज्वराः कामक्रोधादयः सूक्ष्मे द्वयोर्बीजं त्व
कारणे ९ अद्वैतानंदमार्गेण परमात्मनि विवेचिते अपश्यन्वास्तवं भोग्यं किंना
मेच्छेत्परात्मवित् १० आत्मानंदात्मकं तत्त्वाद्धि जीवात्मन्यवधारिते भोक्ता नैवास्ति कोप्य
त्र शरीरे वा कुतो ज्वरः ११ ॥

स्थूलदेहे विद्यमानान्ज्वरान्दर्शयति आधय इति
लिंगदेहगतान्ज्वरानाह कामेति इदानीमुदाहृतश्रुतितात्पर्यकथनव्याजेन पूर्वोक्त
मेवार्थं विशदयति अद्वैतेति तृतीयोध्यायोक्तप्रकारेण मायाकार्यनामरूपाभ्यां सच्चि
दानंदपरमात्मनि विवेचिते भेदज्ञाते सति सर्वं प्रपंचो मिथ्येति जानन्किं नाम भोग्यमिच्छति

ॐ श्रीगणेशाय नमः इदानीं वक्ष्यमाणयोर्ग्रन्थयोः संबंधमाह योगेनेति १ विषयानंदस्व
रूपमाह विषयेति तस्यैवावांतरभेदमाह दुःखाभावादीति २ चात्र विषयमेव दर्शयति दुःखा
भावश्चेति ३ निवर्तनीयदुःखं विविभजते ऐहिकमिति ऐहिकस्य निवृत्तिं दृष्टांतपूर्वकमा
केनोच्यते त्याह निवृत्तिमिति तच्छ्रुतिदर्शनं प्रदर्शयति आत्मानं चेदिति आत्मनिष्ठा कस्ये

योगेनात्मविवेकेन नहि तन्मिथ्यात्वचिंतया ब्रह्मानंदं प्रपश्यंतो यथा विषयानंदो निरूप्यते १ वि
षयानंदवद्विषयानंदो योऽस्ति निरूपकः दुःखाभावादिरूपेण प्रोक्तः प्रपंचतत्त्वविधः २ दुःखाभा
वश्च कामाप्तिः कृतकृत्योऽहमित्यसौ प्राप्तप्राप्योऽहमित्येवं चात्र विध्यनुदाहृतः ३ ऐहि
कं चामुष्मिकं चेत्येवं दुःखं द्विविधेरितं निवृत्तिमैहिकस्याह वृहदारण्यकं वचः ४ आ
त्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ५
जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः चिदात्म्यात्त्रिभिर्देहैर्जीवः सन्नाभिमानतो भ
जेत् ६

वंधं दर्शयंस्तद्भेदमाह जीवात्मेति आत्मनो जीवत्वे निमित्तमाह चिदात्म्यादिति
चैतन्यस्य स्थूलसूक्ष्मकारणरूपैस्त्रिभिः शरीरैस्तादात्म्यभ्रमे सतीति चिदात्म्यात् भ
वति सम्भाक्ता जीव इत्युच्यते ॥ ॥ ॥ ॥

पं·ट·
वि·
२

र्थ्यतः पठति मातापित्रोरिति नचेन्मेकंपदंनीलमितिकांतिरित्यर्थः ॥७॥ उक्तं चार्थविय
मध्ये द्वितीयप्रकारमाह द्वंद्वेति द्वैविध्ये श्रुतेरित्यनेन प्रोक्तः अस्मिन्नेवार्थे एतदीयश्रुतिवा
क्यमर्थ्यतः पठति सर्वानिति ॥८॥ जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा च
यस्मैवानोपजनं स्मरन्निदं शरीरमिति छांदोग्यश्रुतिवाक्यमर्थ्यतः पठति जक्षन्निति

मातापित्रोर्वधः स्तेयं भ्रूणहत्या महीदृशं नमक्लिनाशयेत्पापं मन्त्रलेकोतिर्न नश्य
ति ॥७॥ द्वंद्वाभावववेद्यास्य सर्वकामाप्तिरिरिता सर्वान्कामानसौ प्राप्य सह ब्रह्मणा भव
तीत्यतः ॥८॥ जक्षन्क्रीडन्रतिप्राप्तः स्त्रीभिर्यानैस्तथेतरैः शरीरं न स्मरेत्प्राणः कर्म
णा जीवयेदमुं ॥९॥ सर्वान्कामानवाप्नोति नान्यवत्कर्मजन्मभिः वर्तते श्रोत्रियो भोग
युगपत्क्रमवर्जितः ॥१०॥

द्वैवनेनिर्णीयश्रुतिवाक्यमर्थ्यतः पठति सर्वानिति नन्वकर्म
फलभोगाभोगी कारजन्मापि प्रसज्येतेत्याशंक्याह नान्यवदिति ज्ञानेन संचितकर्म
णां दग्धकर्मणां दग्धत्वाद्धत्वाज्जन्माना तोन्यार्थः ॥१०॥ इदानीं तन्निर्णीयकमाह ॥ २
॥ ॥ ॥ क ॥

इदानीं मानसिकं ज्वरं दर्शयति पुण्येति तस्याभावः प्रथमाध्याये निरूपित इत्याह प्रथमे
ति १२ ततस्तान्निलस्यारब्धकर्मविषया चिन्ता मा भूदागामिकर्मविषया चिन्ता भवेत्
वेत्याशंक्याह यथा पुष्करपर्णे इत्यादिश्रुत्यातः प्रहूयत इत्यादिश्रुत्या निवृत्तागामिकर्म
मेवं यत्नियकरणान्नद्विषयापि चिन्ता नास्तीत्याह पुष्येति १३ तथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं
प्रदूयतेनैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुत्यवष्टंभेन संचितकर्मविषयापि चिन्तास्ता।

पुण्यपापहूयचिन्ताज्वरमानसिकं भवेत् प्रथमाध्याये प्रोक्तं सिंनानेनेनतत्पदेति १२ य
था पुष्करपर्णेस्मिन्नपामश्लेषणं तथा वेदनाद्दुमागामिकर्मणामश्लेषणं बुधे १३ इषीका
तूलतूलं सर्वं वह्निदाहः तणं यथा तथा संचितकर्माणि दग्धं भवति वेदनात् १४ य
थैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा १५
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते १६

तिनोनास्तीत्याह इषीकेति १४ उक्तार्थे भगवद्वाक्यमपि प्रमाणयति यथैधांसी
ति द्वाभ्यां १५ अस्मिन्नेवार्थे न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया नास्य
पापं चेतनं चक्रमो मुखान्नीलं वेत्तीति कौषीतकीश्रुतिवाक्यम् ॥ ॥

देहेति विवेकिनः कामानुदये दृष्टान्तमाह सुनेति २५ सार्वभौमाच्छ्रोत्रियस्याधिकामा।
ह निष्कामत्वइति २६ नोभयमिति सार्वभौमत्वसाधनस्याप्यसम्पत्तेर्नाशभीश्चेति दो
षद्वयसत्वाच्छ्रोत्रियत्वे तदुभयाभावादाधिक्यमित्यर्थः श्रोत्रियस्याधिक्यान्तरमाह गंध
र्वेति २७ उत्तमां गंधर्वानंदहेतुविषयं दर्शयितुं श्लोकद्वयेन गंधर्वभेदमाह अस्मिन्निति

देहदोषांश्चिन्तयेद्यो भोगदोषाननेकशः। सुनादौ तेषु प्रेमेनो कामस्तस्य विवेकिनः २५
निष्कामत्वे सममेतन्नराणां साधनं महत्। दुःखमासीद्भाविनाशाद्भीतिर्भीरस्तु वेनेन २६
नोभयं श्रोत्रियस्यातस्तदानन्दोऽधिकोऽस्तु तः। गंधर्वानन्द आशास्ति राज्ञो नास्ति विवेकि
नः २७ अस्मिन्कल्पे मनुष्यः सन्पुण्यपाकविशेषतः। गंधर्वत्वं समापन्नो मर्त्यगंधर्व उच्यते
२८ पूर्वकल्पे कृतात्पुण्यात्कल्पादावेव चेद्भवेत्। गंधर्वत्वं तादृशोऽत्र देवगंधर्व उच्यते २९
अग्निष्वात्तादयो लोके पितरश्चिरवासिनः। कल्पादावेव देवत्वं गता आजानदेवताः ३० अ
स्मिन्कल्पेऽश्वमेधादि कर्म कृत्वा महत्पदं। अवाप्याजानदेवैर्याः पूज्यास्ताः कर्मदेवताः ३१

२९ चिरलोकेपितॄनानंदप्रदर्शनाय चिरलोकेपितॄनाह अग्निष्वात्तादय इति देवानंदं चै। ३
विध्यत्तानाय देवभेदमाह कल्पादावितिसार्धद्वयेन इंद्रबृहस्पती प्रसिद्धावित्यर्थः ३२

वाक्यं स्मृतिप्रायार्थतः पठति युवेति ननु सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तानां जीवविशेषाणामानं
दानां कथं तानि निःसम्भवन्त्यापेक्षास्वेषामानन्दानां तानि तानि नावगतब्रह्माशन्नात्संभव
इत्याह एषमानन्दमिति २२ ननु सार्वभौमश्रोत्रिययोर्विषयप्राप्तिसाम्याभावात्कथमानन्द
मामित्याशंक्यानेकपेक्षसाम्यात्साम्यमित्याह मन्येति त्यन्तिसाम्ये हेतुमाह भोगादि

युवा रूपी च विद्यावान्नीरोगो दृढचित्तवान् सैन्योपेतः सर्वपृथ्वीं वित्तपूर्णां प्रपालयन्
२१ सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नस्तृप्तभूमिपः यमानन्दमवाप्नोति ब्रह्मविच्च तम
श्नुते २२ मर्त्यभोगे द्वयोर्नास्ति कामस्तृप्तिरतः समा भोगान्निःकामतैकस्य परस्या
पि विवेकतः २३ श्रोत्रियत्वाद्वेदशास्त्रैर्भोगदोषानवेक्षते राजा बृहद्रथो दोषांस्ता
गाथाभिरुदाहरत् २४

ति विवेकतः इत्युक्तमर्थं विवृणोति श्रोत्रियत्वादिति विष
यदोषाः कस्यां शाखायां केन निरूपिता इत्याशंक्याह बृहद्रथेन मैत्रायणीयाख्यशाखा
यां गाथाभिरुक्ता इत्याह राजेति २४ ॥
राम

पं॰ द॰ वि॰ ५

इदानीं तृतीयं प्रकारमाह यद्वेति इमांल्लोकान् त्रिकामरूप्यानं संचरन्नित्यादिनेत्यर्थः
३६ अनीतयं येन सिद्धमर्थं संदर्शयन्नाह दुःखाभावश्चेति ३८ अभयमिति प्रविशिष्टं [illegible]
यद्वा सर्वात्मतां तत्प्रसाध्य [illegible] गायति सर्वेषां अहमन्नं तथान्नाद इत्यादि सामस्वरूपीयते ३९
दुःखाभावस्य कामानाप्तिरूपमेव हि दृश्यते कृतकृत्यत्वमन्यच्च प्राप्तप्राप्यत्वमीरितम्।
३८ अभयं त्वनिर्दीपहृद्धि सम्यगात्माभिसिद्धिते [illegible] स्तेयास्त्वानुसंधेयाः [illegible] कात्तुष्टिविश्रुत
ये ३९ पदिकामात्मिकत्वान्नसिद्धो [illegible] सिद्धये [illegible] तत्सर्वमधु
नाकृत ४० [illegible] प्रतियोगि [illegible] अन्नमदत्यदेवायमुक्तप्राप्तिनि।
त्यथाः ४१ दुःखि [illegible] काम [illegible] परमानन्दरूपोऽहं [illegible] किं
मित्तया ४२ [illegible] कर्माणि परलोकजिगीषिवः सर्वलोकात्मकः कस्मादु
त्तिष्ठामि किं कथं ४३ [illegible] त्यायमन्त्र [illegible] धिकारि [illegible]
मत्तनाधिकारे [illegible] ४४ [illegible] करोमि च [illegible]
[illegible] किं मत्स्या [illegible] कल्पनात् ४५ [illegible] पितवान्
नो [illegible] नैवमहं भजे ४६ [illegible]
कृत्यत्वं प्राप्तप्राप्यत्वमित्यभयं त्वनिर्दीपहृद्धि [illegible] इत्यर्थः ३८ ॥ ॥

सार्वभौमादिसूत्रान्तानामाविर्भावस्तत्प्राप्तेर्नायाह सार्वभौमादीति ३१ सर्वेभ्योपि
कस्मान्नेदमाह अश्वाक्रान्तेसेति पतोयमानन्दोकाङ्क्षानस्यगम्यो तः सर्वेभ्योपि कं यः
इदानीमेषां सर्वेषामानन्दः आविर्भवति तस्मानेषु निस्पृहत्वादित्याह ते ये शतं इति उ
पपादितमर्थमुपसंहरति सर्वेति इदानीं पदार्थमाह यद्वेति यथा स्वदेहे मानन्दका

यमाग्निमरुतो देवाः सूर्यो नाविन्द्रबृहस्पती प्रजापतिर्विराड्योसौ ब्रह्मा सूत्रात्मना
मकः ३२ सार्वभौमादिसूत्रान्तानन्दोत्तरकामिनः अश्वाक्रान्तेस्यगम्योयमात्मानन्दस्त
तः परः ३३ तेस्ते कामेषु सर्वेषु सार्वभौमादिष्वाविर्भावतः निस्पृहस्तेन सर्वेषामानन्दः
स्तिनिस्पृहे ३४ सर्वकामाप्तिरेषोक्ता यद्वा साक्षिचिदात्मना स्वदेहवत्सर्वदेहेषु पि
भोगानवेक्षता ३५ अज्ञस्याप्येतदस्त्येव न तु तृप्तिरबोधतः स्वदेहवत्सर्वदेहेषु पि भो
यो वेद सोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यब्रवीच्छ्रुतिः ३६ ॥ स्वबुद्धिसाक्षित्वेनानन्दममितरेष्व
पि देहेषु तद्दृष्टिरित्यर्थः ३५ ननु तत्प्रकारेणाज्ञस्यापि सर्वानन्दप्राप्तिरस्तीत्याशङ्क्य सर्वे
बुद्धिसाक्ष्यहमितिज्ञानाभावान्नैवमित्याह अज्ञस्यापीति उक्तार्थेनेति शेषः कश्रुतिप्रमा
णयति यो वेद निहितं गुहायामिति ब्रह्मसो यो वेद सोऽश्नुत इति योजना ३६ ॥

पं·द·
वि·
५

धन्योहं धन्योहं धन्यो धन्यः पुनर्धन्यः ६२ अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढं अस्य
पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयं ६३ अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः अहो ज्ञानम
होज्ञानमहो सुखमहो सुखं ६४ इममध्यायमनुपसंहरति ब्रह्मानन्दाभिधेयेग्रंथे चतु
र्थोध्याय ईरितः विद्यानंदस्तदुत्पत्तिपर्यंतोभ्यास इष्यतां ६५ ॥ इति श्रीब्रह्मानन्दे
विद्यानन्दो नाम चतुर्थोध्यायः ४ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

विद्यानंदः चतुर्थः ४ ॥

विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहं ४८ अहं
मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुं विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोवकल्पते ४९ आरब्ध
कर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ५० विरलत्वं व्य
वहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ५१ विक्षेपो नास्ति य
स्मान्मे न समाधिस्ततो मम विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ५२ नित्यानुभवरूप
स्य को मेत्रानुभवः पृथक् कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः ५३ व्यवहारो लौकिको वा
6 शास्त्रीयो वान्यथापि वा ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्ततां ५४ अथवा कृतकृत्योपि लोका
नुग्रहकाम्यया शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेहं मम का क्षतिः ५५ देवार्चनस्नानशौच
भिक्षादौ वर्ततां वपुः तारं जपतु वाक् तद्वत्पठत्वाम्नायमस्तकं ५६ विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मा
नन्दे विलीयतां साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ५७ कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्य
तया पुनः तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेसौ निरंतरं ५८ धन्योहं धन्योहं नित्यं स्वात्मानमंजसा वे
द्मि धन्योहं धन्योहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टं ५९ धन्योहं धन्योहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेद्य
धन्योहं धन्योहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ६० धन्योहं धन्योहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित्
धन्योहं धन्योहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नं ६१ धन्योहं धन्योहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके धन्योहं